

OSMANLI ARAŒTIRMALARI

XIII

NeŒir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XIII

İstanbul - 1993

TAPU-TAHRİR DEFTERLERİ YAYINIYLA İLGİLİ BİR TASARI

Zeki Arıkan

Osmanlı tarihinin arşiv kaynakları arasında Tapu-Tahrir defterleri oldukça seçkin bir yer tutmaktadır. Bu defterlerin; Timar sisteminin işleyişi, nüfusun hesaplanması, üretim kaynaklarının tespiti, vergi düzeni vb. konular açısından ne kadar önemli veriler içerdiğini Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihiyle uğraşanlar çok iyi bilmektedirler. Günümüzde tarihçiler, iktisatçılar, coğrafyacılar, bu kaynaklardan yararlanma yollarının değişik örneklerini vermişlerdir. Defterlerin ilk sistemli ve ayrıntılı bir tanıtımını Ömer Lütfi Barkan'a borçluyuz. ⁽¹⁾ Ancak şu noktayı da belirtmeyi vicdani bir borç biliyoruz. Halkevleri çevresinde toplanan Cumhuriyet'in genç öğretmen ve memurları, bu defterlerin yerel tarih açısından önemini ilk kavrayanlardan olmuşlar ve bu kaynaklardan seçilen örnekler, yurdun değişik yerlerinde çıkan Halkevleri dergilerinde yayınlanmışlardır. ⁽³⁰⁾ Günümüzde bir yandan bu defterlere dayanılarak belirli yörelerin (Sancak, kaza ve hattâ köy) sosyal ve ekonomik durumlarının incelenmesi, nüfuslarının hesaplanması, gelir kaynaklarının belirlenmesi yoluna gidilirken diğer yandan da bu kaynakların bütün olarak yayınlanması gündeme gelmiş bulunmaktadır. Ancak defterlerin

1. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, II/1-2(1941), 20-59, 214-247.

2. Mahmut H. Şakiroğlu, "Cumhuriyet tarihimizde süreli yayınlara kısa bir bakış, I, Halkevleri Dergileri", *Türk Kültürü*, 156 (1976), 379- 384.

bütün halinde yayınlanması yolunda alınan mesafe sınırlıdır. Fekete'nin Estergon Sancağı⁽³⁾, İnalçık'ın Arnavid Sancağı⁽⁴⁾ üzerindeki çalışmaları, ilk yayınlanan örnekler olarak görülmektedir. Son yıllarda yayınlanan birkaç deftere Barkan'ın Enver Meriçli ile birlikte hazırladığı *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterlerini*⁽⁵⁾ eklemek gerekir. Ancak defterin giriş bölümü bile Barkan'ın vefatıyla yarım kalmıştır. Üstelik bu büyük çalışmanın bir dizinden yoksun bulunması da üzüntü vericidir: Yine son yıllarda Prof. Hütteroth ve Prof. Göyünç'ün bilgisayar tekniğinden yararlanmak suretiyle Mardin'den Ana ve Hit'e kadar uzanan bölgeyle ilgili defterleri yayına hazırladıklarını biliyoruz.

Üzerinde durmak istediğimiz bir nokta da şudur. Şimdiye kadar yayınlanan defterler arasında ortak bir yöntem uygulanmamıştır. Sözgelimi C.C. Dijkstra, Gürcistan mufassal defterini Arap harfleriyle yayınlamıştır⁽⁶⁾, Bruce Mc Gowan, Sirem Sancağı Defterini bütün halinde yayınlarken yer adlarının yanına -haklı olarak- eski yazı şekillerini de koymuştur⁽⁷⁾. Son yıllarda ülkemizde yayınlanan Malatya ve Maraş Sancaklarıyla ilgili defterlerde reaya adları tamamen hafız edilmiştir. Köy ve mezraa adlarının eski harflerle yazılış şekilleri asıl metin içinde verilmeyip metnin sonunda ayrı bir dizinde gösterilmiştir.⁽⁸⁾ Evangelia Balta'nın yayına hazırladığı 1474 Ağrıboz defteri, Türkçe metni, Fransızca çeviriyi ve defterin tıpkı basımını kapsamaktadır⁽⁹⁾ Bu örnekler çoğaltılabilir.⁽¹⁰⁾

Bizim tasarıma gelince: Yayınlamak istediğimiz defterler Hamid Sancağı ile ilgilidir ve başlık ta *Hamid Sancağı Timar ve Evkaf Defterleri* olarak düşünülmektedir. Niçin? Çünkü burada tek bir defterin değil, söz konusu sancakla ilgili bütün defterlerin içindeki verilerin topluca yayını tasarlanmaktadır. Konuyu biraz daha açalım. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde

3. Lajos Fekete, *Az estergomi szanzsak 1570*, Budapest, 1943. Gyula Kaldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562)*, Ankara, 1971.

4. Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954.

5. Ömer Lütfi Barkan- Enver Meriçli, Giriş: Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I*, Ankara, 1988.

6. C.C. Dijkstra, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, Tbilisi, 1947.

7. Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, 1983.

8. Rafet Yinanç, Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara, 1983; Aynı yazarlar, *Maraş Tahrir Defteri (1560)*, Ankara, 1988, 2 cilt.

9. Evangelia Balta, *L'Eube à la fin du XVe siècle. Economie et Population. Les Registres de l'année 1474*, Athènes, 1989; Ayrıca bk. Aynı yazar, *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th Century*, Athen, 1992 (Ayrıbasım).

10. Konya'da 26-28 Ekim 1992 tarihleri arasında Prof. Hütteroth ve Prof. Göyünç'ün düzenlediği *I. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'* nun yapıldığı Rektörlük toplantı salonunda, şimdiye kadar yayınlanan defterlerin büyük bir bölümünü görmek fırsatını bulduk.

11. M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1680)*, London, 1972, 49-51.

Hamid Sancağı ile ilgili şu defterler bulunmaktadır. ⁽¹¹⁾ Bunlara, aşağıda görüleceği gibi Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan defterleri de eklemek gerekir.

1) Tapu-Tahrir TT 30: Bu defter 880 (1475-76) tarihlidir. Defterde bulunan geriye dönük şerhler ve kayıtlar (defter-i atik, defter-i köhne, eski defter), Hamid Sancağı'nda daha önce pek çok sayım yapıldığını ortaya koymaktadır. Defterde çift resmi ve türevleri, timar sisteminin bu sancaktaki uygulamasıyla ilgili kayıtlar dikkati çekmektedir. Defterin son sayfalarında, Fatih tarafından nesh edilen evkaf ve emlakın bir dökümü bulunmaktadır. ⁽¹²⁾

2) TT 994: Bu defter herhalde Sultan II. Bayezid (1481-1512)'in saltanatının ilk zamanlarında düzenlenmiş olmalıdır. Fatih'ten *merhum* olarak söz edilmekte, ayrıca Cem fetretine ilişkin kayıtlar da bulunmaktadır.

"Eğridür kalesi içinde olan kadimî şehürlüden yukarı aşağı mahallelerden on üç nefer Müslümanlar Cem fetretinde gereği gibi yoldaşlık ettükleri sebepten padişahımız eazallahü ensarehu hazretleri mezkur on üç nefer kimesneyi suhreden ve cerahordan ve salgundan ve sekbandan ve hisar yapmasından ve bağ öşründen ve filcümle avarız-ı divaniyeden muaf ve müsellemler olalar deyü ellerine hükm-i humayun verildiği sebepten deftere sebt olundu ki emr-i padişahiden muaf olalar" ⁽¹³⁾.

3) TT121: Bu defter 1 zilhicce 929 (11 Ekim 1522) tarihini taşımakta, ilk sayfasında Hamid Sancağı kanunnamesi ⁽¹⁴⁾ yer almaktadır. Bu defter Kanuni Sultan Süleyman'ın 1522-1523 tarihlerinde yaptırdığı genel tahririn bir parçası olarak görülmektedir ⁽¹⁵⁾. Defter emini Nasun Çelebi ve kâtip Pir Mehmet'in çabalarıyla sayım yapılmış ve söz konusu defter düzenlenmiştir. Bununla ilgili kayıt, kanunnameden sonra gelmektedir. Defterde, bir takım Kızılbaz köylerin reayasının dağıldığına ve buraların mezraa ⁽¹⁶⁾ haline dönüştüğüne ilişkin ilgi çekici kayıtlar bulunmaktadır ⁽¹⁷⁾. Bu köylerin boşal-

12. Zeki Arkan, "Hamid Sancağı'nda timar düzenine toplu bakış", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1988, aynbasım.

13. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (Bundan böyle TT 994, 10. Burada adı geçen cerahor, salgun vb. terimler için bk. Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe-Début XVIe siècle)*, Wiesbaden, 1980, index.

14. Ömer Lütfi Barkan, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, 32-33.

15. Halil İnalçık, "Osmanlılarda riayyet rüsümü", *Belleten*, 92 (1959), 580.

16. "Ahalisi dağılmış eski iskân yerleri" Bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, 73-75. Ayrıca bk. Wolf-Dieter Hütteroth, *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968, 169.

17. Zeki Arkan, *Le sandjak de Hamid d'après le registre de cadastre de 1522 (929 H)*, Aix-en-Provence, 1972 (Basılmamış).

ması daha doğrusu boşaltılması Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra Anadolu'daki Kızılbaşların çıkardığı ayaklanmalarla ilgilidir ⁽¹⁸⁾. Örnek:

"Mezraa-ı Behram tabi-i m (ezbur= Gölhisar Karaağacı) Köhne defterde karye olub reayası surhser ve perakende olub haricden yörükler eker. Timar-ı Veli bin Hamza. Hasıl an el galle maa resm-i zemin 760" ^(18a).

1511'deki Şahkulu ayaklanmasının Hamid Sancağı'nda yaptığı tahribatla ilgili kayıtlara da bu defterde yer verilmektedir. Nitekim Çeltikçi köyünde üretilen çeltiğin tohumunun bu olaylar nedeniyle heder olduğuna ilişkin şu önemli kayıt oldukça dikkat çekicidir:

"Mezkûr reaya çeltükçü arğı derler bir ark piriç ekerlermiş... Haliya tohumu surhser feteratında zayı olub reaya tohum çıkarub ekerlermiş..." ⁽¹⁹⁾.

Defter buna benzer ve geçmişe dönük çok önemli kayıt ve şerhleri kapsamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir icmal defteri (TT107) TT 121'e dayanmakta, ancak 929 (1522) tarihinden sonraki timar dağılımıyla ilgili kayıtlara da yer vermektedir.

4) **TT 438:** Bu defter 1522 tarihli defterin ve ayrıca aynı tarihte düzenlenmiş bir vakıf defterinin verilerini özet olarak kaydetmekte, kazalara göre timar gelirleriyle evkaf gelirlerini karşılaştırmalı olarak vermektedir. Anadolu eyaletinin bütün sancaklarıyla ilgili bu tür kayıtlar bu defterde ve bunun devamı olan TT 166'da toplanmış bulunmaktadır. TT 438'de tarih bulunmamakta ancak II. ciltte 937 (1530) tarihi yer almaktadır ⁽²⁰⁾. TT 438 sayesinde, XVI. yüzyıl başlarında Hamid Sancağı'ndaki timar, zeamet ve haslarla vakıf gelirleri arasında tam bir orantı kurma olanağı elde edilebilmektedir. TT 121'deki nüfus, hasıl gibi kayıtların dışında bir takım şerhlerin de *aynen* TT 438'e göçürüldüğü anlaşılmaktadır.

5) Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Kuyudukadimede bulunan TK 51 numaralı mufassal defter, II. Selim (1566-1574)'in ilk zamanlarına aittir. Defterin icmali de aynı arşivde bulunmaktadır (TK 335) ⁽²¹⁾. Bu defter Hamid Sancağı'nda yapılan en son sayımın sonuçlarını kapsamaktadır. Defterde bulunan derkenarlar ve visaleler, bunun yakın zamanlara kadar resmî işlemlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

18. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İFM-* XV (1953-54), 228-229.

18a. *TT 121*, 60.

19. *TT 121*, 306. Krş. Halil İnalçık, "Rice cultivation and the Çeltükçü-reaya systeme in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV (1982), 69-141.

20. *TT 166*, 197.

21. Zeki Arkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamid Sancağı*, İzmir, 1988, tür. yer.

u defterlerin dışında gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gerek Kuyudukadime'de Hamid Sancağı'na ait müteferrik defter ve belgeler -timar, evkaf, yaya, müselleme- bulunmaktadır. Hamid Sancağı vakıflarıyla ilgili ayrıntılı ve düzgün bir defter de yine Kuyudukadime'de (TK 566) saklanmaktadır. Bu defter de TK 51 ile birlikte aynı tarihte düzenlenmiştir.

Hamid Sancağı ile ilgili tapu defterlerinin yayınına acaba hangisi temel alınmalıdır? Belki en doğru yol, saydığımız bütün bu defterlerin teker teker ele alınıp yayınlanmasıdır. Ancak böyle bir iş son derece uzun bir zamana ihtiyaç gösterecek ve ağır masraflara yol açacaktır. Örnek bir defterin yayınlanmasında ise tercih yapmak zorlaşmaktadır. Bir defteri diğerine tercih etmenin ölçüsü yoktur. Çünkü defterlerin hepsi düzenlendikleri tarihlere göre önemlidir. O halde çıkış yolu nedir? Sözü ettiğimiz bütün bu defterlerdeki verileri, ayrıntıları ve şerhleri kapsayacak bir yayının hazırlanması tasarımın ana düşüncesini oluşturmaktadır. Bu bakımdan defterlerden birini esas olarak diğer defterlerdeki bilgiler ve kayıtları bir araya toplamak bize, bir çıkış yolu olarak görülmektedir.

Tasarladığımız yayının merkezine TT 438'i koyacağız. Çünkü bu defter, sancağın her kazasındaki timar, zeamet ve hasları guruplandırarak vermekte ve yine her kadılıktaki vakıflar yalnızca adları ve gelirleri yazılmış olarak yer almaktadır. Yerleşim yerlerinin ve göçebe toplulukların nüfusu topluca nefër, hane, mücerret olarak verilmekte, gelirleri de toplam olarak tek kalemde gösterilmektedir. Şehir ve kasabaların mahalleleri adları ve toplam nüfuslarıyla kayıtlı bulunmaktadır. Has, zeamet ve timarlardan sonra vakıflara yer verilmekte, sonra da toplu ve karşılaştırmalı bir icmal yapılmaktadır. Defterin sonunda ise bütün sancağın timar ve vakıf hasıllarının, nüfusunun, avarızdan muaf olanların derli toplu icmali yapılmış bulunmaktadır. TT 121'de yer alan şerhlerin tam olmamakla birlikte, önemli bir bölümü aynen TT 438'de de yer almaktadır.

Tasarladığımız yayına esas olarak TT 438 alınacak fakat her şehir, kasaba, köy, mezraa ve göçebe topluluklarla ilgili diğer defterlerde bulunan bilgiler dip notu olarak eklenecektir. Ayrıca TT 438'de çok özet olarak verilen vakıflarla ilgili ayrıntıların da TK 566'ya dayanılarak verilmesi yoluna gidilecektir. Öte yandan diğer defterlerde bulunan fakat TT 438'de yer almayan şerhler ve derkenarlar da aynı şekilde dip notlarına alınacaktır. Yayınımıza reaya adları alınmayacaktır. Ancak TT 121'de kimi reaya adlarının yanında ve altında oldukça önemli sayılabilecek kayıtlar bulunmaktadır. Bu ayrıntılara yayınımda yer verilecektir: Bununla ilgili bir kaç örneği aşağıya alıyoruz:

a) İsa veled-i Ramazan: Vakıf çiftlik tasarruf eder ba berat-ı humayun⁽²²⁾.

b) Hasan veled-i Hacı Yusuf: zemin 12. Méremmetçi-yi köprü be hükm-i humayun⁽²³⁾.

c) Mevlana Abdülbaki: Nazır-ı köprü deyü defter-i köhnede mukayyed. Yine kemakân⁽²⁴⁾.

d) Fethullah veled-i Ahmed: Kadızade ve sipahi ba berat-ı Sultan Bayezid⁽²⁵⁾.

e) Kiçi(?) birader-i o: Merhum Sultan Korkud'a hizmet edüb merhum Sultan Bayezid tabe serahu hükmiyle timara çıkmışdır^{(25)a}.

f) Mehmed veled-i Süleyman. Çiftlik 4. Timar tasarruf ettiğüne berat ibraz eyledi⁽²⁶⁾.

g) Enbiya veled-i Davud, Begenmiş birader-i o, Sarı birader-i o.

Mezkûrların ecdadı raiyyet olub yoldaşlık ile timara çıkub babaları Tebriz seferinde yoldaşlıkda fevt olmuşdur⁽²⁷⁾.

Bu ayrıntılar, defterde reaya olarak kayıtlı bulunan kimselerin statülerinde zamanla ortaya çıkan değişiklikleri göstermesi açısından önemlidir. Tasarladığımız ve üzerinde çalışmaya başladığımız bu defter yayını özet olarak şu yararları sağlayacaktır:

Defterlerde yer alan bütün yerleşim yerleri (şehir, kasaba, köy, mezraa) ve cemaatlarla ilgili bilgiler, aşağı yukarı yüzyıllık bir zaman dilimi içinde karşılaştırmalı olarak verilecektir.

Reaya adları dışında defterlerdeki bütün kayıtlar aktarılacak, özel konumda olan reaya ile ilgili ayrıntılar, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi verilecektir.

Vakıflarla ilgili kayıtların ayrıntıları TK 566'dan aktarılacağı için sancağın evkafı konusunda daha geniş bilgi edinmek olanağı bulunacaktır. Bu defterler dışında Hamit Sancağı ile ilgili diğer arşiv malzemesinin de yerine göre kullanılması yoluna gidilecek ve böylece bu yöreyle ilgili verilerin bir bütün olarak ortaya çıkması sağlanacaktır.

23. *TT 121*, 30.

24. *TT 121*, 44.

25. *TT 121*, 58.

25a. *TT 121*, 58.

26. *TT 121*, 68.

27. *TT 121*, 76.